Από μια ηλικία και μετά, κανένας δεν δικαιούται να είναι τόσο αθώος και επιπόλαιος, σε κανέναν δεν επιτρέπεται τέτοιο έλλειμμα γνώσης ή μνήμης.[1]

Ο Albert Einstein είναι γνωστό ότι αρνήθηκε να πιστέψει «πως ο Θεός παίζει ζάρια με τον κόσμο». Όμως στη διάρκεια του 20ού αιώνα, η ανθρωπότητα άρχισε να παίζει ζάρια με τον πλανήτη, χωρίς να γνωρίζει όλους τους κανόνες του παιχνιδιού.[2]

Ίσως γνωρίζεις […] ότι ο Βολταίρος, με ένα ποίημα, κατήγγειλε την πιο αρχαϊκή εκδοχή της φυσικότητας: έναν σεισμό! Έναν σεισμό, λες και ήταν συνειδητή εκτροπή. […] και ο ιησουίτης ήρωας ενός Γερμανού συγγραφέα [ο Νάφτα στο Μαγικό Βουνό *του Τόμας Μαν], συγκρουσιακός, φλύαρος, αλλά συναρπαστικός στον ακραίο ιδεαλισμό του, διατείνεται –σαν τον Πλωτίνο κι αυτός– ότι η φύση θα 'πρεπε να ντρέπεται.*[3]
Πιστεύουμε πως αν σπάσεις έστω και ένα κλαράκι σ' αυτό το δάσος για προσωπική σου ανάγκη, θα σε βρει κακοτυχία […] Αυτός ο φόβος κράτησε το δάσος [του Μάνγκαρ Μπάνι] ζωντανό για χίλια χρόνια σχεδόν.[4]

Πάσα φάραγξ πληρωθήσεται και παν όρος και βουνός ταπεινωθήσεται, και έσται πάντα τα σκολιά εις ευθείαν και η τραχεία εις οδούς λείας.[5]

Του είπα ότι οι εσχατολογίες μού φαίνονταν σαν ένα δεμάτι σανό περασμένο σ' ένα κοντάρι που το κρατάς μπροστά στον γάιδαρο για να σέρνει το κάρο.[6]

---

1. Susan Sontag, *Αντιμέτωποι με τον πόνο των άλλων*, μετάφραση Χριστίνα Παπαδοπούλου, Gutenberg, Αθήνα 2025, 167.

2. John R. McNeill, *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World*, W. W. Norton, New York, New York 2000, 3.

3. Κώστας Μαυρουδής, *Ο Χ. είπε. Πεζά κείμενα*, Κίχλη, Αθήνα 2026, 155.

4. Ben Wilson, *Αστική ζούγκλα. Το παρελθόν και το μέλλον της φύσης στις πόλεις*, μετάφραση Χριστόδουλος Λιθαρής, Διόπτρα, Αθήνα 2025, 139.

5. Ησαΐας, 40:3, 4.

6. Wolfgang Koeppen, *Θάνατος στη Ρώμη*, μετάφραση Βασίλης Τσαλής, Κριτική, Αθήνα 2024, σ. 216.

[…] πρέπει σίγουρα να απαλλαγούμε από τη μελαγχολία που προκαλεί, με τρόπο λιγότερο ή περισσότερο συνειδητό, η εξύμνηση μιας ιστορίας που δεν κρατά ποτέ τις υποσχέσεις της.[7]

Αντίθετα, ο Μπένγιαμιν επαναπροσδιορίζει την επανάσταση ως παύση της καταστροφής. Η επανάσταση ακινητοποιεί την «πρόοδο» καθ' οδόν.[8]

Αλλά η απουσία μνήμης, ειδικά στην αιματοβαμμένη ευρωπαϊκή ήπειρο, είναι τρομακτική. Ίσως να ζούμε ένα αργό τέλος του κόσμου που ξέραμε. Ενός κόσμου που δεν θέλει να «σωθεί». […] Μέχρι να μετακινηθώ, ενδεχομένως, κάποια στιγμή από τη θέση του κυνισμού, αρκούμαι στην παρατήρηση και στην καταγραφή του «τέλους».[9]

[…] αλλά του λύκου του αρέσει να παριστάνει τον ποιμένα, του ληστή να μεταμφιέζεται σε βοσκό· βασιλιάδες, τύραννοι, δικτάτορες βόσκουν τα αρνιά τους, κουρεύουν τα πρόβατά τους, σφάζουν το κοπάδι τους για το δικό τους όφελος, και όταν εμφανίστηκαν οι κήρυκες της λογικής και φώναξαν: «Δεν είστε αρνιά, είστε ελεύθεροι, δεν είστε πρόβατα, είστε άνθρωποι, ξεκόψτε από το κοπάδι, παρατήστε τον ποιμένα», τι φόβο και τι απόγνωση προκάλεσαν στο κοπάδι που λαχταράει την οικεία μυρωδιά του στάβλου, ίσως και τις αναθυμιάσεις από το αίμα του σφαγείου.[10]

Κάθε νέα βδομάδα φέρνει κάποια νέα καταστροφή που σχετίζεται με το κλίμα. Πλημμύρες. Ξηρασίες. Καύσωνες. Δασικές πυρκαγιές. Ακραίες καταιγίδες. […] Η κλιματική διαταραχή συμβαίνει τώρα και συμβαίνει σε όλους μας. […] Αυτό που μας περιμένει δεν είναι τίποτα λιγότερο από την «καταστροφή της ζωής όπως την ξέρουμε».[11]

---

7. Patrick Boucheron, *Τα ραντεβού της Ιστορίας. Δέκα τρόποι δημιουργίας γεγονότων*, μετάφραση Γιώργος Καράμπελας, Πόλις, Αθήνα 2024, 511.

8. Gavin Müeller, *Σπάζοντας πράγματα στη δουλειά. Οι λουδίτες ήξεραν γιατί μισείς τη δουλειά σου*, μετάφραση Γιώργος Καλαμπόκας και Αντώνης Φάρας, Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2024, 89.

9. Κορίνα Βασιλοπούλου, «It's the end of the world», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 25-26 Ιανουαρίου 2025, 8.

10. Wolfgang Koeppen, *ό.π.*, 154.

11. António Guterres, Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών, 30 Ιουνίου 2019, απόσπασμα από τον λόγο που εκφώνησε στην Προπαρασκευαστική Συνάντηση της Συνόδου για το Κλίμα, όπως παρατίθεται από τον Peter Frankopan, *Οι μεταμορ-*

Η κλιματική αλλαγή κατέχει μια ιδιόμορφη θέση στην ανθρώπινη φαντασία. Υπάρχει ως «τόπος χωρίς τόπο», διότι αποτελεί μια εξωπραγματική ουτοπία [ή μήπως δυστοπία; Σχόλιο του συγγραφέα], καθώς οι πράξεις μου σε ένα τόπο μπορεί να επηρεάσουν άλλους ανθρώπους και όχι μόνο σε ένα διαφορετικό τόπο που μου είναι εντελώς άγνωστος, αλλά συνιστά, ταυτόχρονα, και μια ετεροτοπία, διότι η κλιματική αλλαγή καθιστά τον τόπο που καταλαμβάνω αυτή τη στιγμή ακόμη πιο πραγματικό και συνδεδεμένο με άλλους τόπους και χρόνους. Ο Φουκώ αναφερόταν στην εποχή μας ως «την εποχή της αντιπαράθεσης, την εποχή του κοντινού και του μακρινού, του δίπλα-δίπλα και του διάσπαρτου». Το μυθικό και το πραγματικό συνυπάρχουν στην Ανθρωπόκαινο, γεγονός που καθιστά την κλιματική αλλαγή δυσχερή στην κατανόηση. Οι προβλέψεις για την κλιματική αλλαγή είναι τόσο συγκλονιστικές που θα μπορούσαν να περιβάλλονται με μια αχλύ μύθου, αλλά οι συνέπειες της μη αντιμετώπισης των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής έχουν πραγματικά αποτελέσματα που μπορούμε να δούμε και να αισθανθούμε.[12]

Ο μύθος της «αέναης ανάπτυξης» παράγεται ακριβώς από αυτή την ανάγκη της συνεχούς έλλειψης [άφθονων τεχνητών αντικειμένων ή υπηρεσιών].[13]

Ωστόσο η διοχέτευση τεράστιων πόρων και εξουσίας στα στρατιωτικο-βιομηχανικά πλέγματα και αντίστοιχες δομές ασφάλειας υποβαθμίζει, αντικειμενικά, τη φροντίδα για την οικολογική μετάβαση ή τις υποδομές προστασίας των φτωχότερων. Οι κοινωνικές προτεραιότητες όπως η κρίση στέγης και ένα πλήθος άλλων εκκρεμοτήτων περνούν σε δεύτερη ή τρίτη μοίρα.[14]

Δεν μπορούμε ποτέ λοιπόν να πούμε: δεν υπάρχει εδώ τίποτα να δεις, δεν απομένει εδώ τίποτα να δεις. Για να μάθουμε να αμφιβάλλουμε για αυτό

φώσεις της Γης. Κλίμα, οικολογία και ιστορία, μετάφραση Νίκος Λίγγρης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2024, 4.

12. Gabrielle Valle, «To have a garden is against the system», στο: Stacia Ryder, Kathryn Powlen, Melinda Laituri, Stephanie A. Malin, Joshua Sbicca, & Dimitris Stevis, *Environmental Justice in the Anthropocene,* Routledge, London - New York 2021, 243.

13. Γιάννης Παρασκευόπουλος, *Ποιητική του κήπου. Δοκίμιο για τους περίφρακτους τόπους*, Ροπή, Αθήνα 2025, 222.

14. Νικόλας Σεβαστάκης, «Κωμωδίες σε φόντο τραγικό», *Το Βήμα*, Κυριακή 29 Ιουνίου 2025, 20.

που βλέπουμε, πρέπει να μάθουμε να βλέπουμε περισσότερο, να βλέπουμε παρ' όλα αυτά. Παρ' όλη την καταστροφή, παρόλο που όλα σβήστηκαν. Πρέπει να μάθουμε να κοιτάζουμε όπως κοιτάζει ένας αρχαιολόγος. Και μέσα από ένα τέτοιο βλέμμα –μια τέτοια διερώτηση– πάνω σ' αυτό που βλέπουμε, τα ίδια τα πράγματα αρχίζουν να μας κοιτάζουν από τους χώρους όπου θάφτηκαν και από τον χρόνο τους που παρήλθε.[15]

Αυτό που συμβαίνει γενικά στον κόσμο, ηθικά και προσωπικά, δεν μου αφήνει άλλη επιλογή. Αν είσαι άνθρωπος με οποιαδήποτε ενσυναίσθηση, δεν μπορείς να μη μιλήσεις. Τυχαία κάπως, η Βουγονία μιλάει για την αυτοκαταστροφική ανθρώπινη φύση, τη στιγμή που και στην πραγματικότητα βλέπουμε το τέλος να είναι πολύ κοντά. Τόσα χρόνια ένιωθα πως κάνω τη δουλειά μου και πως δεν οφείλω να μιλώ ευθέως πολιτικά. Αλλά όταν βλέπω καθημερινά παιδάκια να τινάζονται στον αέρα και την απάθεια όσων ελέγχουν τη ζωή μας γίνομαι απαισιόδοξος. Δεν μένει καμιά επιλογή σε εμάς τους απλούς ανθρώπους. Τους λίγους που έχουν τον έλεγχο φαίνεται να μην τους ενδιαφέρει καθόλου η επιβίωση του πλανήτη. Ο σκοπός είναι αυτοί οι λίγοι να τα μαζέψουν και να πάνε στον Άρη – δεν δικαιολογείται αλλιώς η πορεία του κόσμου αυτήν τη στιγμή.[16]

---

15. Ζωρζ Ντιντί-Ουμπερμάν, *Φλοιοί*, μετάφραση Ρίκα Μπενβενίστε, Αντίποδες, Αθήνα 2025, 64.

16. Παράθεμα από τη συνέντευξη του Γιώργου Λάνθιμου στο: https://www.lifo.gr/culture/cinema/giorgos-lanthimos-thema-einai-pos-xanabriskeis-ti-hara?utm_source=newsletter&utm_medium=email&utm_campaign=02%2f11%2f2025 (ηλεκτρονική πρόσβαση 2 Νοεμβρίου 2025).

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ: ΟΙ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ

Εχουν παρελθει 143 χρόνια από το 1882, όταν ο αντισυμβατικός και ρηξικέλευθος για την εποχή του Henrik Ibsen κατέστησε το πρόβλημα της ρύπανσης του περιβάλλοντος και της εμπορευματοποίησης των φυσικών πόρων –εν προκειμένω του νερού– το πλαίσιο εκτύλιξης του «Εχθρού του λαού». Ο γιατρός Στόκμαν αναμετριέται με τα συμφέροντα μιας ολόκληρης πόλης όταν αποκαλύπτει τη μόλυνση τόσο του δικτύου του πόσιμου νερού όσο και των θαλάσσιων ιαματικών λουτρών, στα οποία, λόγω του ιατρικού τουρισμού που έχει αναπτυχθεί στην περιοχή, βασίζεται εν πολλοίς η οικονομία της. Τηρουμένων των ιστορικών αναλογιών, η άκρατη εμπορευματοποίηση φυσικών πόρων, ο καιροσκοπισμός, η υποκρισία και τα ζωτικά ψεύδη που συντηρούν το οικοδόμημα μιας νορβηγικής πόλης στα τέλη του 19ου αιώνα ταιριάζουν γάντι, σε συμβολικό επίπεδο, με το ήθος και τα συμφέροντα όσων, στην τρίτη δεκαετία του 21ου αιώνα, εξακολουθούν, παρά τις επιστημονικές προειδοποιήσεις, να επενδύουν εθελοτυφλώντας στην άρνηση της κλιματικής αλλαγής: «Στόκμαν: Ολόκληρα τα λουτρά είν' ένας τάφος απέξω ασπρισμένος, μα μέσα σκέτο δηλητήριο, λέω εγώ. Επικίνδυνος για την υγεία όσο δεν παίρνει άλλο! Όλο το σκουπιδαριό ψηλά στην κοιλάδα των μύλων, [...] μολύνει το νερό μες στους αγωγούς, κ' η ίδια καταραμένη, φαρμακερή βρομιά χύνεται κάτω στην ακτή...».[1]

Αλλά, εάν ο Ibsen δείχνει τους πρώτους αρμούς της γενεαλογίας των ιδεών για την προστασία του περιβάλλοντος στην περίοδο της πρώτης μείζονος κρίσης της νεωτερικότητας, επικεντρώνοντας την προσοχή του στην έννοια της φύσης ως συλλογικού αγαθού - κοινού πόρου, καθώς επίσης και

1. Ερρίκος Ίψεν, *Ένας εχθρός του λαού*, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Θεοδόσης Α. Παπαδημητρόπουλος, πρόλογος - επιμέλεια - σχόλια, Ήρκος Ρ. Αποστολίδης, Gutenberg, Αθήνα 2016, 77.

στην κρίσιμη σημασία της ατομικής και συλλογικής ευθύνης, ο Michelangelo Antonioni στην «Κόκκινη Έρημο», πρωτοπόρα και αριστουργηματική κινηματογραφική ταινία του 1964, ανέδειξε σε συμπρωταγωνιστές το βιομηχανικό τοπίο στα περίχωρα της Ραβέννας και την αποξένωση και αλλοτρίωση των ανθρώπων που αναζητούν ματαίως νόημα σε έναν κόσμο όπου η περιβαλλοντική ρύπανση καλπάζει υφαρπάζοντας κάθε μορφή ζωής, τουλάχιστον εκείνων των ειδών που δεν μπορούν να προσαρμοστούν στην τοξική βιομηχανική ζώνη.

Ωστόσο, στον αντίποδα, ένα έτος νωρίτερα, το 1963, ο Fernand Braudel, γενάρχης της ολικής - δομικής ιστορίας και υπέρμαχος της καθοριστικής σημασίας του γεωγραφικού χώρου και του φυσικού περιβάλλοντος στις ανθρώπινες κοινωνίες, παρά τις τόσο ευαίσθητες κεραίες του, αδυνατούσε να συλλάβει τις τεκτονικές αλλαγές που έφερνε η είσοδος του πλανήτη στη γεωλογική περίοδο που θα ονομαζόταν εκ των υστέρων Ανθρωπόκαινος. Αδυνατούσε να εννοήσει τον ριζικό μετασχηματισμό που επέφερε το ανθρώπινο είδος στο φυσικό περιβάλλον και παρέμεινε δέσμιος της αντίληψής του ότι η επίδραση των ανθρώπων στη φύση ήταν αργή και περιορισμένη.[2] Διαβεβαίωνε με κατηγορηματικό τρόπο ότι «Ο φυσικός κόσμος που μας περιβάλλει – βουνά, ποτάμια, παγετώνες, ακτές– μεταβάλλεται, αυτό είναι βέβαιο. Όμως οι μεταβολές που υφίσταται συντελούνται με τόσο αργούς ρυθμούς που κανένας από μας δεν μπορεί να τις διαπιστώσει "ιδίοις όμμασι". Χρειάζονται αναφορές σε ένα πολύ μακρινό παρελθόν, μελέτες και επιστημονικές μετρήσεις, που ξεπερνούν τα όρια της απλής παρατήρησης».[3] Σε τέσσερις δεκαετίες η Ανθρωπόκαινος θα τον διέψευδε: ο πλανήτης είχε ήδη προ πολλού απωλέσει τη δυναμική ισορροπία του και η κλιματική αλλαγή θα μετατρεπόταν σε υπαρξιακή αγωνία. Ο πλανήτης Γη δεν θα ήταν πλέον ο ευρύχωρος τόπος της συνύπαρξης αλληλένδετων οικοσυστημάτων, αλλά ένα υπερσύστημα σε πορεία αυτοκαταστροφής.

Η αρχαιοελληνική μυθολογία έχει το χάρισμα να δημιουργεί διαχρονικά σύμβολα και αρχέτυπα. Κρίνω, επομένως, σκόπιμο να προσφύγω ευθύς αμέσως και σε αυτήν επικαλούμενος τον μύθο που παραδόθηκε από τον Καλλίμαχο στον ύμνο του προς τη Δήμητρα. Ο Ερυσίχθων ο Θεσσαλός, γιος του

---

2. Ιάσονας Ζαρίκος, «Επίμετρο», στο: Dipesh Chakrabarty, *Κλιματική αλλαγή και Ιστορία: Τέσσερις Θέσεις*, επιμέλεια - επίμετρο Ιάσωνας Ζαρίκος, μετάφραση Στέφανος Μπατσής, Πλήθος, Αθήνα 2025, 98.

3. Fernand Braudel, *Γραμματική των πολιτισμών*, μετάφραση Άρης Αλεξάκης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2001, 44-45.

βασιλιά Τρίοπα, ήταν εγγονός του Ποσειδώνα. Χωρίς επίγνωση της ύβρεως που διέπραττε, προκάλεσε την οργή της Δήμητρας, θεάς της φύσης, και των Δρυάδων Νυμφών της, αποτολμώντας να κόψει τα δέντρα του δάσους που της είχαν αφιερώσει οι Πελασγοί, μεταξύ των οποίων και την ιερή της λεύκα. Η ύβρις του μάλιστα έφτασε σε τέτοιο σημείο υπερβολής, αλαζονείας και διατάραξης της συμπαντικής τάξης, της ίδιας της συνοχής του Κόσμου, ώστε επιχείρησε με το τσεκούρι του να φονεύσει τη θεά, η οποία θέλοντας να τον προειδοποιήσει είχε μεταμορφωθεί στην ιέρειά της Νικίππη. Η θεά τιμώρησε τον προπετή και ασεβή Ερυσίχθονα καταδικάζοντάς τον σε ακόρεστη πείνα και βασανιστική αδηφαγία, η οποία τον οδήγησε να κατασπαράξει τον ίδιο του τον εαυτό.

Άραγε υπάρχει κάποιος άλλος μύθος που μπορεί να αναπαραστήσει συμβολικά την αυτοτυφλωμένη ανθρωπότητα στην εποχή των πολυκρίσεων νομιμοποίησης του σύγχρονου καπιταλισμού και της μεταδημοκρατίας;[4] Ενός καπιταλισμού ο οποίος καταστρέφει με παγερή αδιαφορία ό,τι κάνει τη ζωή βιώσιμη. Η Ανθρωπόκαινος Εποχή, που σηματοδοτεί τον μετασχηματισμό του ανθρώπινου είδους σε γεωλογικό παράγοντα, δεν φαντάζει πλέον σαν ένας εσχατολογικός εφιάλτης, σαν μια δυστοπική εξέλιξη, αλλά είναι η ίδια η ζοφερή πραγματικότητα που αντιμετωπίζουν και πρέπει να υπερβούν οι σύγχρονες κοινωνίες. Ήδη αρκετοί βιολόγοι κάνουν λόγο για την «Έκτη Εξαφάνιση» (Sixth Extinction) στην ιστορία του πλανήτη Γη.[5] Κατά τα λεγόμενα του Noam Chomsky, μπορεί «η Ιστορία [να] βρίθει από μαρτυρίες για φρικτούς πολέμους, απερίγραπτα βασανιστήρια, σφαγές και απίστευτες παραβιάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αλλά η απειλή της καταστροφής της οργανωμένης ανθρώπινης ζωής σε κάθε αναγνωρίσιμη ή υποφερτή μορ-

4. Με τον όρο «μεταδημοκρατία», ο Σερζ Λατούς, *Προς μια κοινωνία της λιτής αφθονίας. Παρανοήσεις και διαμάχες γύρω από την αποανάπτυξη*, μετάφραση Βασίλης Παπακριβόπουλος, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2017 (2η, η 1η το 2013), 100, περιγράφει «αυτή τη χειραγωγούμενη από τα λόμπι και τα μέσα ενημέρωσης ψευτοδημοκρατία που γνωρίζουμε σήμερα, και η οποία δεν είναι στο εξής παρά μια καρικατούρα της δημοκρατίας».

5. Ενδεικτικά: Elizabeth Kolbert, *The Sixth Extinction: An Unnatural History*, Bloomsbury, 2014· Ashley Dawson, *Extinction: A Radical History*, OR Press, 2016· Edward O. Wilson, *Half-Earth: Our Planet's Fight for Life*, Liveright Publishing, 2016· Gerardo Ceballos et al., «Biological Annihilation via the ongoing Sixth Extinction Signaled by Vertebrate Population Losses and Declines», *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 10 July 2017, http://www.pnas.org/content/early/2017/07/05/1704949114.

φή της είναι πρωτόφαντη».[6] Ο ίδιος, μάλιστα, χωρίς δισταγμό ή επιφύλαξη δηλώνει «ότι μοιάζει με θαύμα που έχουμε επιβιώσει έως τώρα και ότι ο αγώνας δρόμου προς την αυτοκαταστροφή μας επιταχύνεται».[7] Από το 2003 η Susan Sontag είχε προειδοποιήσει ότι «η ολική καταστροφή δεν είναι πόλεμος, αλλά [συλλογική] αυτοκτονία»,[8] ενώ ο Gene Ray επικαλείται τον όρο «οικο-γενοκτονία» (eco-genocide).[9]

Αξίζει να αναφερθεί και η περιγραφή της Donna Haraway για την Ανθρωπόκαινο Εποχή: είναι η «εποχή της πολυειδικής –συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπινου είδους– επιτακτικότητας· μαζικού θανάτου και εξαφάνισης σε τεράστια κλίμακα· διαδοχικών καταστροφών, των οποίων οι απρόβλεπτες ιδιαιτερότητες αντιμετωπίζονται ανόητα ως δήθεν άγνοια ή ανεπίγνωστη αδυναμία κατανόησης· άρνησης της γνώσης και καλλιέργειας της ικανότητας για υπεύθυνη-απόκριση [response-ability]· άρνησης παρουσίας μέσα και απέναντι στην επερχόμενη καταστροφή· εποχή που χαρακτηρίζεται από πρωτόγνωρη αποστροφή του βλέμματος σε αυτό που συμβαίνει».[10]

Στην Ανθρωπόκαινο ο άνθρωπος δεν είναι πλέον κύριος της «μοίρας» του. Τείνει δηλαδή να επιβεβαιωθεί η άποψη του Tolstoy ότι η Ιστορία δίνει την εντύπωση ενός τυχαίου σωρού απροσδόκητων συνεπειών.[11] Ο άνθρωπος, σαν άλλος μυθικός Άτλαντας, που τιμωρήθηκε από τον Δία να σηκώνει στους ώμους του ολόκληρο τον ουράνιο θόλο ή, αν θέλετε, τον πλανήτη Γη, είναι ο υπαίτιος για τη δεινή κατάσταση ακραίας αβεβαιότητας και έσχατου κινδύνου στην οποία έχει περιέλθει ο ίδιος και ο πλανήτης. Αρκεί μόνο να λάβουμε υπόψη μας ότι υπερβαίνουν τους 8.000.000 ετησίως οι πρόωροι θάνατοι, αιτία των οποίων είναι ασθένειες που προκαλούνται ή σχετίζονται με την έκλυση των αερίων του

---

6. Noam Chomsky & Robert Pollin, *Κλιματική κρίση και παγκόσμια Πράσινη Νέα Συμφωνία. Η πολιτική οικονομία διάσωσης του πλανήτη. Μια συζήτηση με τον Χρόνη Πολυχρονίου*, μετάφραση Γιάννα Σκαρβέλη, τόμος Α΄, *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, Αθήνα 2025, 20.

7. *Στο ίδιο*, 21.

8. Susan Sontag, *Αντιμέτωποι με τον πόνο των άλλων*, μετάφραση Χριστίνα Παπαδοπούλου, Gutenberg, Αθήνα 2025, 24.

9. Gene Ray, «Terror and the Sublime in the So-Called Anthropocene», *Liminalities: A Journal of Performance Studies*, vol. 16, no. 2 (2020), 9.

10. Ασημίνα Καραβαντά, «Υπό το βλέμμα του τυφώνα: Η πλανητική ματιά του Αμιτάβ Γκος», στο: Amitav Ghosh, *Η μεγάλη απορρύθμιση. Κλιματική αλλαγή και το αδιανόητο*, εισαγωγή Ασημίνα Καραβαντά, μετάφραση Δανάη Σιώζου, San Casciano, Αθήνα 2025, 20.

11. Tyson Retz, *Progress and the Scale of History*, Cambridge University Press, Cambridge - New York - Melbourne 2022, 47.

θερμοκηπίου.[12] Ή αρκεί να στοχαστούμε για το παρόν και το μέλλον μας με γνώμονα τα πορίσματα πρόσφατης συνεργατικής έρευνας του Ινστιτούτου Έρευνας Κλιματικών Επιπτώσεων του Πότσνταμ και του εξειδικευμένου στις περιβαλλοντικές επιστήμες αυστριακού Πανεπιστημίου BOKU (Universität fur Bodenkultur, με έδρα τη Βιέννη): το 60% του πλανήτη έχει απομακρυνθεί από την «ασφαλή ζώνη βιόσφαιρας», ενώ το 38% βρίσκεται σε σημείο υψηλού, δηλαδή δυνητικά ακραίου, κινδύνου, καθώς καταλύεται η ισορροπία των αλληλεξαρτώμενων οικοσυστημάτων, ειδικά στην Ασία όπου είναι εγκατεστημένη «η συντριπτική πλειονότητα των δυνάμει θυμάτων» της Ανθρωπόκαινου.[13]

Η Διεθνής Αμνηστία προβαίνει σε μια ζοφερή αξιολόγηση της κατάστασης: «το ένα τέταρτο του παγκόσμιου πληθυσμού ζει σε απόσταση μέχρι πέντε χιλιομέτρων από εγκαταστάσεις και τεχνικά έργα τα οποία χρησιμοποιούν τεράστιες ποσότητες επικίνδυνων ορυκτών καυσίμων που απειλούν την υγεία τουλάχιστον δύο δισεκατομμυρίων ανθρώπων. Ταυτόχρονα, ολόκληρα οικοσυστήματα του πλανήτη κινδυνεύουν με διάβρωση ή κατάρρευση».[14] Παράλληλα, σε 220.000.000 ανέρχεται ο αριθμός των κλιματικών προσφύγων που έχουν εγκαταλείψει τις εστίες τους στη διάρκεια των δέκα τελευταίων ετών, ενώ, όπως υπολογίζεται, έως τα μέσα του 21ου αιώνα, ο αριθμός τους θα έχει υπερβεί το 1 δισεκατομμύριο. Ο Δυτικός κόσμος πρωταγωνιστεί σε αυτήν την καταστροφική πορεία[15] έχοντας συνοδοιπόρους την Τουρκία, τη Μέση Ανατολή, την Ινδία, την Κίνα και την Ιαπωνία. Δεν είναι καθόλου ενθαρρυντικό το γεγονός ότι υπό την πίεση του Trump, ο Διεθνής Οργανισμός Ενέργειας (International Energy Agency, IEA), ο «εποπτικός φορέας της ενεργειακής ασφάλειας της Δύσης», προέβλεψε –αναθεωρώντας παλαιότερες εκτιμήσεις του– ότι «η ζήτηση για πετρέλαιο και φυσικό αέριο θα συνεχίσει να αυξάνεται έως το 2050 [κατά 13% σε σχέση με τα επίπεδα του 2024], καθιστώντας όνειρο απατηλό τον παγκόσμιο στόχο για περιορισμό της αύξησης της θερμοκρασίας κατά 1,5 βαθμό Κελσίου».[16] Στο φυσικό αέριο προσμετράται

12. Τάσος Σαράντης, «Αγώνας για καθαρό αέρα», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 8 Σεπτεμβρίου 2025, 29.

13. Amitav Ghosh, *ό.π.*, 172-218.

14. Γιώργος Ι. Αλλαμανής, «Τα ορυκτά καύσιμα απειλούν δύο δισεκατομμύρια ανθρώπους», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 13 Νοεμβρίου 2025, 27.

15. Naomi Oreskes & Erik M. Conway, «The Collapse of Western Civilization: A View from the Future», *Daedalus*, 142, no. 1 (2013), 40-58.

16. Μπάμπης Μιχάλης, «Καθυστέρηση 20 ετών στην πράσινη μετάβαση», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 13 Νοεμβρίου 2025, 16. Για την ιστορία της αναζήτησης και της εκμετάλλευσης ενεργειακών πόρων από τη Βιομηχανική Επανάσταση έως τις μέ-

και το υγροποιημένο φυσικό αέριο (Liquefied Natural Gas, LNG), που αποτελείται κατά κύριο λόγο από μεθάνιο και υγροποιείται στους -162 βαθμούς Κελσίου σε μια βιομηχανική διεργασία η οποία μειώνει τον όγκο του καυσίμου στους χώρους αποθήκευσης έως και 600 φορές. Όμως η αύξηση της ζήτησης δεν μπορεί παρά να σημαίνει ραγδαία υποβάθμιση της σημασίας της πράσινης ενέργειας και ταυτόχρονη αύξηση στον τομέα των επενδύσεων που αφορούν την εξόρυξη. Αν φανταστούμε τη διελκυστίνδα ως το κατάλληλο μεταφορικό σχήμα στην προσπάθειά μας να αναπαραστήσουμε τη δυναμική και τις αντιστάσεις που αντιμετωπίζει η ιδέα της παγκόσμιας κλιματικής δικαιοσύνης, στη μία άκρη του σκοινιού θα βρίσκονται οι ΗΠΑ, που δεν έχουν ανταγωνιστή στον ρόλο του κύριου υπαίτιου της αδικοπραγίας, άρα του υποτιθέμενου «νικητή», ενώ στην άλλη άκρη θα βρίσκεται η Αφρική, που είναι το «προνομιακό» θύμα, ο μόνιμα «ηττημένος», αφού οι κάτοικοί της, ενώ «[…] καταναλώνουν [παρά τη θέλησή τους ασφαλώς!] λιγότερο από το 10% του μεριδίου που αντιστοιχεί στους κατοίκους των Ηνωμένων Πολιτειών»,[17] παρά ταύτα θα καταβάλουν το ίδιο τίμημα.

Εντούτοις, ο συναγερμός που έχουν σημάνει αφενός ένα μεγάλο τμήμα της διεπιστημονικής κοινότητας που ασχολείται με την κλιματική κρίση και αλλαγή και, αφετέρου, τα οικολογικά κινήματα και οι περιβαλλοντικές οργανώσεις σε όλη την οικουμένη δεν έχει σταθεί ικανός ώστε να υπάρξει πολιτικός συντονισμός για τη λήψη των αναγκαίων, άμεσων αλλά και μεσοπρόθεσμων αποφάσεων. Άλλωστε, και οι επιστήμες δεν είναι ουδέτερες και «δεν είναι σε θέση να διαφύγουν» από το πεδίο της οικονομικής και πολιτικο-κοινωνικής ισχύος, ούτε μπορούν από μόνες τους να προσφέρουν άμεσες και σωτήριες λύσεις, αν οι ίδιες οι κοινωνίες δεν στέρξουν να επιλύσουν το μέγα πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής και της διευρυνόμενης κοινωνικής και γεωπολιτικής ανισότητας.[18] Παράδειγμα προς αποφυγή η COP30, η οποία συγκλήθηκε στη βραζιλιάνικη Αμαζονία στα μέσα Νοεμβρίου του 2025 και «κατάφερε» να προκαλέσει τεράστια απογοήτευση. Τύφλωση και αυτοτύφλωση μαζί. Έμεινε ικανοποιημένη με προτροπές «για τον τριπλασιασμό της χρηματοδότησης για την κλιματική προσαρμογή των αναπτυσ-

---

ρες μας, όπως επίσης για τις διαμάχες που αφορούν τον προσπορισμό τους βλ. Βασιλική Λάζου (2024), *Ενεργειακοί πόροι και Πολιτική. Από τον 19ο στον 21ο αιώνα*, Κάλλιπος – Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-1020.

17. Σερζ Λατούς, *Προς μια κοινωνία της λιτής αφθονίας. Παρανοήσεις και διαμάχες γύρω από την αποανάπτυξη*, ό.π., 82.

18. Gene Ray, *ό.π.*, 8.

σόμενων χωρών έως το 2035, σε σχέση με τον στόχο των 40 δις. δολαρίων ετησίως για το 2025», ενώ όμως, παράλληλα, «οι αναπτυγμένες χώρες δεν δεσμεύτηκαν να αυξήσουν το συνολικό ποσό της κλιματικής χρηματοδότησης […]». Πάντως το πιο μελανό σημείο της Συνόδου Κορυφής του 2025 υπήρξε η θεαματική αλλαγή πολιτικής επί τα χείρω 80 κρατών μετά τις εκβιαστικές πιέσεις που άσκησε το διεθνές λόμπι, το οποίο υπερθεματίζει την αδιατάρακτη εξακολούθηση της εξόρυξης ορυκτών καυσίμων.[19] Μια αλλαγή πολιτικής που συνδυάζεται σε παγκόσμιο επίπεδο, μετά την επανεκλογή Trump και την αποχώρηση των ΗΠΑ από τη Συμφωνία των Παρισίων, με τον πολλαπλασιασμό των διώξεων, ακόμα και με την κατακόρυφη αύξηση της χρήσης ακραίων μορφών βίας (απαγωγές, δολοφονίες) σε βάρος ακτιβιστών και ιθαγενών πληθυσμών, ειδικά στη Λατινική Αμερική. Στη φαρέτρα των απανταχού πολέμιων των οικολογικών κινημάτων πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζουν πλέον η οργανωμένη δυσφήμιση και οι νομικές κυρώσεις, που συνεπάγονται την ποινικοποίηση των περιβαλλοντικών δράσεων, αφού, υπό την ιδεολογική καθοδήγηση του αντιδραστικού νεοφιλελεύθερου νεοσυντηρητισμού, ο οικολογικός ακτιβισμός δαιμονοποιείται ως πτυχή του «έκνομου» και «καταδικασμένου από την Ιστορία» αριστερού ριζοσπαστισμού.[20]

Υπάρχουν διεθνώς αναγνωρισμένοι επιστήμονες, όπως ο James Hansen, ειδικός ερευνητής στις τάξεις της NASA, ο οποίος θεωρεί ότι η Ανθρωπόκαινος θα δημιουργήσει στη Γη μια κατάσταση που θα παραπέμπει στον Άρη. Θα τη μετατρέψει δηλαδή σε «νεκρό πλανήτη». Στον αντίποδα, ο James Lovelock, εισηγητής του όρου Γαία και πρωτοπόρος στην ευαισθητοποίηση της επιστημονικής κοινότητας για τις συνέπειες της Ανθρωπόκαινου, είχε τη γνώμη ότι η νέα αυτή γεωλογική περίοδος μπορεί μεν να σηματοδοτήσει το τέλος της παρουσίας του ανθρώπου στη Γη, όπως και την εξόντωση πολλών άλλων ειδών, φυτικών και ζωικών, αλλά δεν θα αποτελέσει Αρμαγεδώνα για κάθε μορφή ζωής στον πλανήτη, αφού ορισμένα είδη θα κατορθώσουν να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση.

---

19. Τάσος Σαράντης, «COP30: παρατεταμένο αδιέξοδο για το κλίμα», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 24 Νοεμβρίου 2025, 23.

20. Τάσος Σαράντης, «Σε παγκόσμιο στόχαστρο οι… οικοτρομοκράτες», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 22 Δεκεμβρίου 2025, 26. Ο Amitav Ghosh, *ό.π.*, 255, γράφει σχετικά: «[…] στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι ακτιβιστές για την κλιματική αλλαγή αποτελούν, πλέον, έναν από τους βασικούς στόχους του ταχέως διευρυνόμενου βιομηχανικού συμπλέγματος παρακολούθησης. Αυτό, βεβαίως, δεν θα ίσχυε αν το εκτεταμένο δίκτυο των υπηρεσιών πληροφοριών αρνιόταν την πραγματικότητα της κλιματικής αλλαγής».

Παραπέμποντας στον Ian Kershaw και συγκεκριμένα στη διαπίστωσή του ότι οι Γερμανοί στο τελευταίο έτος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, όταν όλα φαίνονταν χαμένα και ενώ, απεναντίας, το ναζιστικό καθεστώς ριζοσπαστικοποιούνταν διεξάγοντας καθολικό πόλεμο, είχαν περισσότερα θύματα από όσο τα προηγούμενα τέσσερα χρόνια συνολικά, ο Bruno Latour προειδοποιεί ότι η απώλεια της ελπίδας για την αναχαίτιση των συνεπειών της Ανθρωπόκαινου και η μαζική αδράνεια θα κάνει την επερχόμενη περιβαλλοντική καταστροφή ακόμα δυσμενέστερη.[21] Είναι, ωστόσο, παρήγορη η διαπίστωση ότι «[…] ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι δεν σκέφτονται πια τον εαυτό τους ως κράτος εν κράτει, αλλά αναγνωρίζουν την εξάρτησή τους από τη φύση και τα έμβια όντα και την κοινότητα του πεπρωμένου που τους ενώνει με τους άλλους, ανθρώπους και μη»,[22] διευρύνοντας εκ των πραγμάτων με τον τρόπο αυτό την έννοια του άρθρου 4 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, αφού πλέον το άτομο οφείλει να λαμβάνει υπόψη του τη σχέση του με τις μελλοντικές γενιές και την ευθύνη του για τη διατήρηση των πολιτισμών και των άλλων ειδών, όπως και για τη διαφύλαξη της φυσικής και ανθρωπογενούς κληρονομιάς.[23]

Η Ανθρωπόκαινος, σύμφωνα με τον ισχυρισμό του Latour, αποτελεί «μια κατάσταση γενικευμένου [πλανητικού] πολέμου».[24] Ο Latour έχει επίγνωση –ακολουθώντας την εκτίμηση του Clive Hamilton– πως και η ελπίδα μπορεί να αποβεί αυταπάτη, ειδικά όταν συνοδεύεται από πολιτική αδράνεια, όπως εξάλλου είναι αυταπάτη και η πίστη στην αμείωτη επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο, η ιδεοληψία της παντογνωσίας και, επομένως, της παντοδυναμίας των τεχνο-επιστημών.[25] Συχνά έχει κάποιος την εντύπωση ότι η διανοητική και ακτιβιστική διαδρομή του Latour κλιμακώνεται στη συναισθηματική ένταση ενός «requiem of species», αφού η τρέχουσα κατάσταση καθιστά τη ριζική πολιτική και την οικονομική αλλαγή σχεδόν αδιανόητες, καθώς οι θετικές κυρίως επιστήμες –όχι βέβαια ευτυχώς στο σύνολό τους– εξακολουθούν να θεραπεύουν μια ψευδαισθητική αυτοεικόνα ότι είναι σε θέση να ερευνούν τα μυστήρια του κόσμου «από το πουθενά», δήθεν εκτός Ιστορίας και Φύσης, ώστε να συντηρήσουν το επιστημονικό ιδεώδες της αξιολογικής

21. Bruno Latour, *Face à Gaia. Huit conferences sur le Nouveau Régime Climatique*, La Découverte, Paris 2015, 92.

22. Corine Pelluchon, *Ο Διαφωτισμός στην Εποχή του Εμβίου*, μετάφραση Γιάννης Κτενάς, Πόλις, Αθήνα 2024, 31.

23. *Στο ίδιο*, 31.

24. Bruno Latour, *Face à Gaia*, ό.π., 93.

25. *Στο ίδιο*, 93.

ουδετερότητας και της αντικειμενικότητας που ιστορικά στηρίζει και δικαιώνει την κρατούσα τάξη πραγμάτων.

Η απαισιόδοξη και δυνητικά οριακή κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο πλανήτης και η ανθρωπότητα συμπυκνώνεται στο ακόλουθο παράθεμα από ομιλία του Κωνσταντίνου Τσουκαλά:

> Ώσπου ενέσκηψε μια νέα απροσδόκητη, τρομακτική και μη αναστρέψιμη απειλή. Μια απειλή που άλλαξε με μιας τα πάντα σε οικουμενική πλέον κλίμακα. Μια απειλή που έμοιαζε να πέφτει από τον ουρανό. Μιλώ προφανώς για την κλιματική κρίση. Αιφνίδια, το φάντασμα ενός οικουμενικού ολέθρου μάς κατακλύζει. Στοιχειώνει ό,τι είχε απομείνει από τον κόσμο που όλοι γνωρίζαμε. Αιφνίδια, η λογοκριμένη πολιτική εμφανίζεται και πάλι στο προσκήνιο. Το φιλικό μέχρι πρόσφατα φυσικό περιβάλλον γίνεται εχθρικό. Ύστερα από χιλιετίες αγαστής συνύπαρξης, η φύση και ο άνθρωπος συνυπάρχουν πλέον μόνον υπό αίρεση. Θα έλεγε κανείς πως η φύση εκδικείται τον λόγο και ο λόγος ανταποδίδει τα ίσα. Ολόκληρος ο πλανήτης βρίσκεται πλέον υπό το κράτος μιας ανεξέλεγκτης «κατάστασης ανάγκης». Και οι «καταστάσεις ανάγκης» απαιτούν «λύσεις ανάγκης». Από τη στιγμή που όλοι συμφωνούν πως «κάτι» πρέπει να γίνει, «κάποια» θεσπισμένη κεντρική ή αποκεντρωμένη «πολιτική εξουσία», «κάποιος» υφιστάμενος ή αδόμητος ακόμα θεσμός οφείλει πλέον να αναλάβει «κάποιες» ευθύνες και να αναπτύξει «κάποιες» σωτήριες πρωτοβουλίες. Κι εδώ ακριβώς κάνει την εμφάνισή του ένα νέο τρομακτικό και πρωτοφανές πολιτικό αδιέξοδο. Το οικουμενικά κυρίαρχο αίτημα της ανεξέλεγκτης ποσοτικής ανάπτυξης προσκρούει πλέον μετωπικά στην άμεση προτεραιότητα της περιβαλλοντικής σωτηρίας. Είναι η πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία όπου δύο εξίσου ανυπέρθετες πολιτικές προτεραιότητες εμφανίζονται ασύμβατες. Η ευθύνη για τη συντήρηση του πλανήτη μοιάζει πλέον ασυμβίβαστη με την απρόσκοπτη αναπαραγωγή της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων, όπως τουλάχιστον τη γνωρίζαμε. […].
>
> Όλοι αποφεύγουν να επωμισθούν το βάρος του μεριδίου που θα «έπρεπε» να τους «αναλογεί» σε έναν υπό συνεχή αύξηση «κοινό λογαριασμό». Όλοι προσπαθούν να συμβιβάσουν τα «δικά τους» ασυμβίβαστα. Όλοι επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν τη δική τους ωφέλεια με το μικρότερο δυνατό ατομικό κόστος. Και ταυτόχρονα, όλοι οχυρώνονται πίσω από κομψές εκλογικεύσεις. Μάταια όμως. Καμιά εκδοχή «οικολογικής ευαισθησίας», «οικουμενιστικής ειρηνοφιλίας» και «αλληλέγγυας δικαιοσύνης» δεν πείθει πια. Ευχολόγια! Στην πραγματικότητα όλοι θα επιθυμούσαν τον περιορισμό της ανάπτυξης όλων των άλλων, αρκεί η δική τους ανάπτυξη να παραμένει για πάντα ενεργή και αδιάλειπτη.[26]

---

26. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Προς ένα νέο ιστορικό συμβιβασμό: Ανατροπές και αδιέξοδα. Η ομιλία του Κων/νου Τσουκαλά στην τελετή υποδοχής του ως μέλους της Ακαδημίας Αθηνών». *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 27 Οκτωβρίου 2025, 11.

Στο βιβλίο αυτό κινούμαι στο ευρύχωρο πλαίσιο που ορίζουν οι συντεταγμένες της ιστορίας των ιδεών και της διανοητικής ιστορίας,[27] υιοθετώντας πλήρως τη σχετική τοποθέτηση του Zeev Sternhell: «Πρέπει […] να πούμε ότι η υποτίμηση της δύναμης των ιδεών είναι ένα σφάλμα όχι μόνο βολικό αλλά και πολύ συχνό. Οι ιδέες ωθούν τους ανθρώπους στη δράση, και, ακόμη και όταν πρόκειται μόνο για τον εξορθολογισμό ψυχολογικών ή κοινωνικών πιέσεων ή για οικονομικούς μηχανισμούς, οι νοητικές κατασκευές αποκτούν γρήγορα τη δική τους ισχύ και μετατρέπονται σε αυτόνομες πολιτικές δυνάμεις»,[28] συχνά ανεξάρτητες από τις προθέσεις των δημιουργών τους, λειτουργώντας καθαυτές ή ενταγμένες σε νοηματικά μάγματα. Στις σελίδες που ακολουθούν προσεγγίζω την Ανθρωπόκαινο αφενός ως μια γεωλογική εποχή και, αφετέρου, ως ιστορική περίοδο, της οποίας όμως, ενώ πιθανολογείται η έναρξή της,[29] παραμένει απροσδιόριστη η χρονική εξέλιξη και προέκταση στο μέλλον και κυρίως η έκβασή της, στοιχείο που, ως γνωστόν, αντιβαίνει στη συνήθη ιστορική πραγμάτευση, η οποία, με εργαλείο την περιοδολόγηση και την εκ των υστέρων γνώση, αντικειμενοποιεί και μελετά ένα τετελεσμένο και ολοκληρωμένο γεγονός, φαινόμενο ή μια ιστορική περίοδο. Πιο συγκεκριμέ-

27. Το κύριο στοιχείο διαφοροποίησης μεταξύ ιστορίας των ιδεών και διανοητικής ιστορίας είναι η μετατόπιση του προβληματισμού από την ιδέα στο νόημα, στην ιστορική νοηματοδότηση. Βλέπε σχετικά Donald R. Kelley, «Intellectual History: From Ideas to Meanings», Nancy Partner & Sarah Foot (eds), *The Sage Handbook of Historical Theory*, Sage, Los Angeles - London - New Delhi - Singapore - Washington DC 2013, 81-92.

28. Zeev Sternhell, *Ο Αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μετάφραση Άννα Καρακατσούλη, επιμέλεια Αλέξανδρος Κιούπκιολης, Πόλις, Αθήνα 2009, 40.

29. Τέσσερα είναι τα βασικά σενάρια που έχουν διατυπωθεί: 1) σύμφωνα με τον William F. Ruddiman, «The Anthropocene», *Annual Review of Earth and Planetary Sciences*, 41 (2013), 45-68, η έναρξη της Ανθρωπόκαινου συμπίπτει με τις απαρχές της γεωργίας 5.000 χρόνια πριν, άποψη που κρίνω ως υπερβολική· 2) του P. I. Crutzen, εισηγητή του όρου Ανθρωπόκαινος, ο οποίος θεωρεί ως απαρχή την εφεύρεση της ατμομηχανής από τον James Watt· 3) η εκδοχή των Will Steffen, P. I. Crutzen, J. R. McNeill, «The Anthopocene: Are Humans Now Overwelming the Great Forces of Nature», *Ambio: a Journal of the Human Environment*, 36, no. 8 (2007), 614-621, σύμφωνα με την οποία η Ανθρωπόκαινος έχει ως σημείο εκκίνησης το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και την ορμή για ανασυγκρότηση όχι μόνο του Δυτικού αλλά και του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου. Πρόκειται για το εξηγητικό σχήμα της λεγόμενης Μεγάλης Επιτάχυνσης· και 4) ο ισχυρισμός ότι η Ανθρωπόκαινος δεν έχει ξεκινήσει ακόμα, προβλέπεται όμως αυτό να συμβεί στο άμεσο μέλλον (άποψη η οποία για προφανείς λόγους δεν με βρίσκει σύμφωνο).

να, αναζητώ τα ίχνη της ιδέας της Ανθρωπόκαινου σε ετερογενή πεδία στοχασμού και σε διαφορετικές περιοχές σκέψης, δοκιμάζοντας την ακόλουθη υπόθεση εργασίας: η Ανθρωπόκαινος, μια κατάσταση παγιωμένη και εξελισσόμενη επί τα χείρω, αλλά και μια έννοια εσωτερικά ρευστή και πολύπλοκη, που δημιουργεί δυσανεξία –αν όχι αποστροφή– στις κυρίαρχες οικονομικές αρχηγεσίες, αναγκάζει τη θεωρία της ιστορίας, την ιστοριογραφία και την ιστορική εκπαίδευση να επιχειρήσουν μια αλλαγή παραδείγματος, κυρίως για λόγους ανταπόκρισης - αναπροσαρμογής στην πίεση που ασκεί η περιρρέουσα πραγματικότητα στο εγκαθιδρυμένο σύστημά τους, στην επιστημολογική αυτοεικόνα τους αλλά και στον κοινωνικο-πολιτισμικό τους ρόλο, και όχι εξαιτίας τόσο της εσωτερικής τους περιδίνησης και του πολυκερματισμού που διαμορφώθηκε στους κόλπους τους μετά τη γλωσσική, πολιτισμική και μνημονική στροφή. Όντας σε μια μακρά περίοδο κρίσης ή, καλύτερα, ρευστότητας και μεταβατικότητας, αλλά και –για ορισμένους– πρωτόγνωρης θεματολογικής άνθησης, η ιστοριογραφία πιέζεται από την ίδια την ιστορική εξέλιξη και, ειδικότερα, από την κλιματική κρίση και την περιβαλλοντική απορρύθμιση, όπως και από τη δυναμική που αναπτύσσει ο «παλιός Τρίτος Κόσμος» στα πλανητικά τεκταινόμενα, να συντονίσει το βήμα της με τον προβληματισμό για τις επείγουσες ανάγκες του παρόντος και του μέλλοντος, χωρίς αυτό να σημαίνει τον εγκλωβισμό της στο παροντιστικό καθεστώς ιστορικότητας. Είναι κοινό μυστικό ότι ο κοινωνικο-πολιτικός ρόλος της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας έχει υποχωρήσει σημαντικά μπροστά στη δυναμική που εμφανίζουν αναφορικά με τη νοηματοδότηση του ιστορικού παρελθόντος η Δημόσια Ιστορία και διαθεματικές γνωστικές περιοχές όπως η μνήμη, το τραύμα και η ιστορική δικαιοσύνη (επανορθωτική και μεταβατική), για να μην αναφερθούμε σε παθογένειες στη συγκρότηση της ιστορικής ταυτότητας και συνείδησης, όταν, παραδείγματος χάριν, αναζητούνται στο γενεαλογικό DNA επιβεβαιώσεις ή διαψεύσεις γενετικών διαδρομών και της καταγωγικής προέλευσης των ατόμων. Αν μετά το 1945 ο βιολογισμός εκπαραθυρώθηκε βίαια, τώρα επιστρέφει θριαμβευτικά από την πόρτα με «επιστημονικά» διαπιστευτήρια.[30]

---

30. Βλ. σχετικά την τεκμηριωμένη αναίρεση τέτοιων προσεγγίσεων της ταυτότητας και μάλιστα με τα εργαλεία της ίδιας της βιολογίας και της γενετικής, που επιχειρεί ο καθηγητής Κώστας Καμπουράκης, *Εθνική καταγωγή και DNA. Καταρρίπτοντας τον μύθο των γενετικών εθνοτήτων*, μετάφραση Θόδωρος Κοκκορόγιαννης, επιστημονική επιμέλεια Νίκος Μοσχονάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2025.

Μιλώντας με τους όρους του Βρετανού πολιτικού φιλοσόφου και στοχαστή της Ιστορίας Michael Oakeshott (1901-1990), θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι στη μεταβατική αυτή συγκυρία που διανύουμε, για πρώτη φορά το «πρακτικό παρελθόν» δεν δρα ανασχετικά σε σχέση με το «ιστορικό παρελθόν», αλλά το παρασύρει να δει το «πραγματικό παρελθόν» με μια νέα ολιστική, συμπεριληπτική και οιονεί πανχρονική οπτική, η οποία έχει δύο αλληλένδετες ορίζουσες, την οικουμενική και την πλανητική οπτική, που αναδύθηκαν ως επείγουσες ηθικοπολιτικές και επιστημολογικές ανάγκες στις αρχές του 21ου αιώνα. Συγκεκριμένα, ενώ η πλανητική οπτική, σύμφωνα με την επισκόπηση που επιχειρεί ο Αντώνης Λιάκος, «αφορά την ιστορία του πλανήτη σε μεγάλο βάθος χρόνου, με επίκεντρο την έννοια της Ανθρωποκαίνου εποχής», η νέα παγκόσμια ιστορία (global history), που υπηρετεί την οικουμενική - κοσμοπολιτική οπτική, «δεν αφορά τη γεωγραφία, αλλά τη μέθοδο: διασυνδέσεις, κυκλοφορίες, ασύμμετρες σχέσεις […]», καθώς πλέον ο άξονας αναφοράς δεν είναι η αυτάρεσκη Δύση, αλλά πρωταγωνιστικό ρόλο αποκτά ο «παλιός Τρίτος Κόσμος».[31] Η συνδυαστική και εντεινόμενη δυναμική αυτών των δύο ιστοριογραφικών τάσεων αμφισβητεί την εγκαθιδρυμένη τάξη πραγμάτων αναφορικά με το παρελθόν και, παράλληλα, ανατρέπει την «οικονομία του χρόνου» που εδραιώθηκε στη διάρκεια του «σύντομου» 20ού αιώνα. Ενός αιώνα που ξεκίνησε με την ανθρωποσφαγή του «Μεγάλου Πολέμου» (1914-1918), όταν η βία της αποικιοκρατίας ως απωθημένο επέστρεψε στην ευρωπαϊκή ήπειρο πλήττοντας πλέον και απανθρωποποιώντας τους ίδιους τους θύτες, και περατώθηκε με την κατάρρευση του υπαρκτού κομμουνισμού και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου (1989). Ενός αιώνα για τον οποίο αν επιλέξουμε ως άξονα αναφοράς την Ιστορία, τότε οφείλουμε να παραδεχθούμε ότι το διακύβευμά του ήταν –αδιαφορώντας για τα μέσα και με κάθε τίμημα– να μετατρέψει την επαναστατική ουτοπία σε πραγματικότητα, να την καταστήσει «άμεσα εφαρμόσιμη» (ό,τι ο Badiou αποκαλεί «πάθος για το πραγματικό»):[32]

---

31. Αντώνης Λιάκος, «Πώς άλλαξε η Ιστορία στο πρώτο τέταρτο του 21ου αιώνα», *Η Καθημερινή*, 4 Ιανουαρίου 2026, βλέπε στον παρακάτω ιστότοπο: https://www.kathimerini.gr/opinion/564004642/pos-allaxe-i-istoria-sto-proto-tetarto-toy-21oy- aiona/?fbclid=IwY2xjawPKMmhleHRuA2FlbQIxMQBzcnRjBmFwcF9pZBAyMjIwMzkxNzg4MjAwODkyAAEeKBP7iw74FeqRS1TWHOi27PEzVNpsZRznvZgty_K0YTy_pJEXUBcVafF2m1A_aem_T7gfN0VmbqwG8eARNxzfFw (ηλεκτρονική πρόσβαση 7 Ιανουρίου 2026).

32. Αλέν Μπαντιού, *Ο εικοστός αιώνας*, μετάφραση Κώστας Τσάμπουρας, επιμέλεια Βλάσης Σκολίδης, Ερατώ, Αθήνα 2024, 109.

είτε διαπλάθοντας τον νέο «σοβιετικό άνθρωπο»[33] είτε, στον αντίποδα, ανακόπτοντας την προέλαση της κομμουνιστικής ουτοπίας με τη δημιουργία ενός νέου αντεπαναστάτη Ζίγκφριντ, ικανού να «κατατροπώ[σ]ει τους δράκοντες της παρακμής».[34] Για τον λόγο αυτό, ο 20ός αιώνας χαρακτηρίζεται από έναν ριζικό υπαρξιακό διχασμό, ένα «ανταγωνιστικό σχίσμα», μια «θανάσιμη διαμάχη» (ο λεγόμενος «νόμος του Δύο»),[35] που «καλείται να επιφέρει, μέσω του πολέμου [και της επικράτησης του ενός ιδεολογικού στρατοπέδου], την οριστική ενότητα».[36] Ο 20ός αιώνας διαποτίζεται από «το πάθος του πραγματικού», τον εκστατικό οραματισμό της διάπλασης του Νέου Ανθρώπου στις δύο εκδοχές του «εδώ και τώρα», αδιαφορώντας «για το τίμημα που θα καταβληθεί».[37] Είναι ο αιώνας της εκπλήρωσης και όχι της υπόσχεσης, «της πράξης, της επιτέλεσης, του απόλυτου παρόντος, και όχι της αναγγελίας και του μέλλοντος».[38] Υπό το πρίσμα αυτό, όπως διαβεβαιώνει ο Alain Badiou, «[…] η ζωή δεν εκπλήρωνε το θετικό πεπρωμένο της (και το σχέδιό της) παρά μέσω του τρόμου. Εξού ένα είδος αναστροφής μεταξύ ζωής και θανάτου, σαν ο θάνατος να μην ήταν παρά το μέσον της ζωής».[39]

---

33. Για το φάσμα της κομμουνιστικής ευγονικής ουτοπίας, με ενδεικτικά παραδείγματα τον γιατρό, μυθιστοριογράφο και φιλόσοφο Alexander Bogdanov, τον Trotsky, ιδεολόγο της ουτοπικής τελειότητας που εξυμνεί την τεχνολογία και τον ωμό παρεμβατισμό του ανθρώπου στη φύση χάριν ενός «ανώτερου» σοσιαλιστικού πολιτισμού, και τον κινηματογραφιστή Dziga Vertov που πλάθει τέλειες ανθρώπινες μορφές μέσω των τεχνικών του μοντάζ, βλ. το κεφάλαιο «Αναζωογόνηση» από το βιβλίο του Enzo Traverso, *Επανάσταση. Διανοητική και πολιτισμική ιστορία*, μετάφραση Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2023, 140-152. Στη σελίδα 152 ο Traverso γράφει: «Αυτός ο σοσιαλιστής υπεράνθρωπος βρισκόταν στους αντίποδες του ναζιστικού "νέου ανθρώπου", ο θρίαμβος του οποίου ήταν νοητός μόνο μέσα σ' ένα κόσμο σκλάβων». Επιβεβαιώνεται δηλαδή απόλυτα το δίδυμο σχήμα του Badiou.

34. Αλέν Μπαντιού, *ό.π.*, 28. Ο Μπαντιού, *ό.π.*, 41 εξηγεί: «Το σχέδιο του νέου ανθρώπου επιβάλλει την ιδέα ότι θα εξαναγκάσουμε, θα βιάσουμε την Ιστορία. Ο 20ός αιώνας είναι ένας αιώνας βουλησιαρχικός. Ας πούμε ότι είναι ο παράδοξος αιώνας ενός βουλησιαρχικού ιστορικισμού. Η Ιστορία είναι ένα πελώριο και πανίσχυρο θηρίο, μας υπερβαίνει, και παρά ταύτα πρέπει να στηρίξουμε το μολυβένιο βλέμμα του, και να το υποχρεώσουμε να μας υπηρετήσει». Και αλλού, *ό.π.*, 47: «[…] είμαι πεπεισμένος ότι αυτό που συνεπήρε τους στρατευμένους αγωνιστές αυτού του αιώνα είναι το πραγματικό. Υπάρχει πράγματι μια εξύμνηση του πραγματικού, ακόμη και της φρίκης που αυτό ενέχει».

35. *Στο ίδιο*, 110.

36. *Στο ίδιο*, 111.

37. *Στο ίδιο*, 67.

38. *Στο ίδιο*, 109.

39. *Στο ίδιο*, 43.

Ή, αν επιλέξουμε τη Μνήμη ως άξονα αναφοράς του αιώνα των ολοκληρωτισμών και των αδιανόητων μαζικών εγκλημάτων με οργανωτή το κράτος (φασισμός, σταλινισμός, ναζισμός, Πολιτιστική Επανάσταση στην Κίνα, γενοκτονίες, εθνοκαθάρσεις), το ιστορικό Κακό ενσαρκώνεται σε σωρούς ερειπίων και αριθμούς νεκρών, θέτοντας σε αναστολή την ίδια την εκπολιτιστική διαδικασία. Ουσιαστικά, ο βραχύς 20ός αιώνας είναι, κατά την άποψη του Badiou, η οποία διατυπώθηκε το 1998, η ιστορική επιτομή μιας πρωτόγνωρης διαπάλης ανάμεσα σε «μια εκπληκτική εποχή γενεσιουργίας και ρήξης», «που δεν μπορεί να συγκριθεί παρά με τη φλωρεντινή Αναγέννηση ή με τον αιώνα του Περικλή»,[40] και στην «τραγωδία της στυγνής χρησιμοποίησης του ανθρώπινου υλικού»[41] ή μάλλον του ανθρώπου ως υλικού,[42] έως ότου καταλήξει να γίνει ο αιώνας του θριάμβου του καπιταλισμού και της παγκοσμιοποιημένης αγοράς.[43] Ο Badiou συμπυκνώνει το ερμηνευτικό του σχήμα με τον ακόλουθο παραστατικό τρόπο: «Ο εικοστός αιώνας αναστοχάζεται τον εαυτό του ταυτόχρονα ως τέλος, εξάντληση, παρακμή, και ως απόλυτη απαρχή. Το πρόβλημα του αιώνα έγκειται εν μέρει στη σύζευξη αυτών των δύο πεποιθήσεων. Με άλλα λόγια: ο αιώνας αυτοκατανοείται ως μηδενισμός αλλά και ως διονυσιακή κατάφαση».[44] Πρόκειται για τον αιώνα, επίσης, προς το τέλος του οποίου «ζητείται από κάθε πλευρά η συντήρηση του παλαιού ανθρώπου, και, επιπλέον, όλων των υπό εξαφάνιση ζώων, καθώς και του παραδοσιακού καλαμποκιού, την ώρα ακριβώς που, με τη βοήθεια των γενετικών χειρισμών, είμαστε έτοιμοι να αλλάξουμε πραγματικά τον άνθρωπο, να τροποποιήσουμε το είδος».[45] Σε αντίθεση με αυτό που συνέβαινε προ του 1945 –χωρίς ωστόσο να λείπουν και τις επόμενες δεκαετίες τέτοιες περιπτώσεις– όταν ο «παλαιός άνθρωπος» αποτελούσε «απλώς αναλώσιμη πρώτη ύλη» στη «διακριτική ευχέρεια» δολοφόνων-οραματιστών, οι οποίοι, υπηρετώντας το «υπόδειγμα του ολικού πολέμου»,[46] νομιμοποίησαν και μετήλθαν τα «βιαιότερα μέσα» για την επίτευξη του υπέρτατου σκοπού τους: τη δημιουργία του δικού τους Νέου Ανθρώπου,[47] που «προκύπτει ως το επέκεινα μιας καταστροφής».[48]

---

40. *Στο ίδιο*, 24-25.
41. *Στο ίδιο*, 26.
42. Βλ. τη συνολική ερμηνευτική προσέγγιση του Αλέν Μπαντιού, *ό.π.*, 15-31.
43. *Στο ίδιο*, 19.
44. *Στο ίδιο*, 64.
45. *Στο ίδιο*, 28-29.
46. *Στο ίδιο*, 69.
47. *Στο ίδιο*, 67.
48. *Στο ίδιο*, 73.

Αν ο 20ός αιώνας «[…] με ποικίλους τρόπους, διεκδίκησε να είναι κατασκευασιοκρατικός (constructiviste), πράγμα που προϋποθέτει τη σκηνοθεσία μιας εθελούσιας κατασκευής του χρόνου»[49] από συλλογικότητες και πρωτοπορίες, και αν, απεναντίας, στον 21ο αιώνα «έχουμε εισέλθει σε μια περίοδο ά-χρονη, στιγμιαία [θα τολμούσα να πω πληθωριστικά εφήμερη], γεγονός που δείχνει μέχρι ποιου σημείου, μακράν του να αποτελεί κοινή εμπειρία των ατόμων, ο χρόνος συνιστά κατασκευή, και μάλιστα, θα έλεγε κανείς, πολιτική κατασκευή»,[50] όπως επισημαίνει ο Badiou, τότε η Ανθρωπόκαινος εκ των πραγμάτων μας καλεί να αφυπνιστούμε, να υπερκεράσουμε το φράγμα του φρενιτιώδους και ταυτόχρονα αυτοαναπαραγόμενου και σχεδόν ακίνητου χρόνου, τη «φρενήρη στασιμότητα», κατά τον Paul Virilio, η οποία παθητικοποιεί τους ανθρώπους και «διαιωνίζει το υπαρκτό»,[51] να στοχαστούμε τον χρόνο σε μια συγκυρία εντεινόμενης οριακότητας για το μέλλον του πλανήτη και των υπόλοιπων ειδών και να δομήσουμε μια νέα κοινή εμπειρία και συνείδησή του, η οποία θα υπερβαίνει τον παραδοσιακό ανθρωποκεντρισμό, χωρίς εντούτοις να διολισθήσουμε σε μια σαρωτική και ανιστορική κριτική εναντίον του.

Ο Frank Ankersmit, μιλώντας για την ευρωπαϊκή ιστορική συνείδηση και σκέψη στις αρχές του 19ου αιώνα, κάνει λόγο για τον κομβικό ρόλο που διαδραμάτισαν στη διαμόρφωσή τους τα ιστορικά μυθιστορήματα του Walter Scott (1771-1832).[52] Δεν αναφέρεται, όμως, όπως ενδεχομένως θα αναμενόταν, στον ρόλο της επιστημονικής ιστορίας, αφού αυτή τότε ακριβώς διεκδικούσε την ακαδημαϊκή της θεσμοποίηση και, παράλληλα, αναλάμβανε αφενός να υπηρετήσει την εθνικιστική ιδεολογία διαπλάθοντας την εθνική ταυτότητα

49. *Στο ίδιο*, 179.

50. *Στο ίδιο*, 178.

51. *Στο ίδιο*, 179.

52. Η αναπαραστατική ακρίβεια του ιστορικού μυθιστορήματος γονιμοποίησε στη συνέχεια, σύμφωνα με την ανάλυση του Ankersmit, το ρεαλιστικό και νατουραλιστικό μυθιστόρημα, συμβάλλοντας στο να μπορούν οι μυθιστοριογράφοι να περιγράψουν όχι πλέον το παρελθόν αλλά το παρόν των Δυτικών μητροπόλεων και, πιο συγκεκριμένα, τις παθογένειες της βιομηχανικής κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, το μυθιστόρημα του 19ου αιώνα άσκησε με τη σειρά του ισχυρή επίδραση στις αφηγηματικές τεχνικές των ιστορικών. Ωστόσο, ο ίδιος επισημαίνει ότι η ιστοριογραφία δεν παρακολούθησε στη συνέχεια τις αποφασιστικές εξελίξεις που συνέβησαν στο πρωτοποριακό μυθιστόρημα των αρχών του 20ού αιώνα. Βλ. σχετικά Frank R. Ankersmit, «Trauma and Suffering. A Forgotten Source of Western Historical Consciousness», στο: Jörn Rüsen (ed.), *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate*, Berghahn Books, New York and Oxford 2005 (2η), 73.

των ευρωπαϊκών λαών και, αφετέρου, να λειτουργήσει ως μηχανισμός νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας (επικύρωση του παρόντος μέσω του παρελθόντος).[53] Η αναφορά μου στον Ankersmit γίνεται για τον λόγο ότι θεωρώ χρήσιμο να αναζητήσω μια ιστορική αναλογία για να δείξω τη σχετική υστέρηση που παρατηρείται στον ιστοριογραφικό προβληματισμό των πρώτων δεκαετιών του 21ου αιώνα αναφορικά με την Ανθρωπόκαινο, κάτι που ασφαλώς δεν συμβαίνει ούτε στις γεωκλιματικές και βιοϊατρικές επιστήμες, όπως είναι αυτονόητο, ούτε όμως στα πεδία των Τεχνών, της φιλοσοφίας και της κοινωνιολογικής θεωρίας, οι οποίες σώζουν ευτυχώς και την τιμή της ακαδημαϊκής ιστορίας, όταν η τελευταία έχει την ευφυΐα να επικοινωνεί μαζί τους. Η διερεύνηση των αιτίων αυτής της υστέρησης έχει μεγάλο ενδιαφέρον.

Επικαλούμενος και παραφράζοντας εν μέρει την αρχή της εισαγωγής του βιβλίου των Guldi και Armitage, που και αυτοί ανατρέχουν στη γνωστή ρήση του Marx και του Engels από το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, θα προσυπέγραφα τη διατύπωσή τους ότι «ένα φάντασμα στοιχειώνει την εποχή μας: το φάντασμα του βραχέος χρόνου». Ο παροντισμός ως καθεστώς ιστορικότητας. Τοποθέτηση που αιτιολογούν με το επιχείρημα ότι «ζούμε σε μια χρονική συγκυρία επιταχυνόμενης κρίσης, η οποία έχει ως ειδοποιό γνώρισμα το έλλειμμα σκέψης που να διαθέτει ευρύ χρονικό ορίζοντα»,[54] είτε προς το παρελθόν είτε προς το μέλλον. Ουσιαστικά, η αδυναμία συνάρθρωσης του παρόντος με συνεκτικές νοηματοδοτήσεις του μέλλοντος και του παρελθόντος, η απουσία δεσμού μεταξύ των τριών χρονικών βαθμίδων,[55] συνιστά κατάρρευση της ιστορικής συνείδησης, κλονίζοντας την ίδια την ατομική και συλλογική ταυτότητα. Πιο συγκεκριμένα, όπως ισχυρίζονται οι Guldi και Armitage, ο μετανεωτερικός κόσμος πάσχει από «ιστορική μυωπία», από καθηλωτική εξάρτηση από το υπάρχον. Χαρακτηριστικό σύμπτωμα του αυτάρεσκου παροντισμού.[56] Για τους δύο ιστορικούς, ο παροντισμός συνιστά «παραλυτική παθογένεια».[57]

Αλλά και ο ψυχαναλυτής και φιλόσοφος Jonathan Lear περιγράφει το παροντιστικό καθεστώς ιστορικότητας του μετανεωτερικού κόσμου με τον ακόλουθο παραστατικό τρόπο, τονίζοντας την καθηλωτική νοσηρότητά του:

---

53. *Στο ίδιο*, 72-73.

54. Jo Guldi & David Armitage, *The History Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge 2014, 1.

55. *Στο ίδιο*, 4.

56. *Στο ίδιο*, 4.

57. *Στο ίδιο*, 10.